

Академик Шербо РАСТОДЕР*

О НЕКИМ ПОЛЕМИЧНИМ ПИТАЊИМА БОЖИЋНОГ УСТАНКА 1919.ГОДИНЕ

ABSTRACT: *For almost an entire century, the Christmas Uprising has been the subject of historiographical exposition, but the impression is that we have not moved further than the beginning, regardless of the fact that in the meantime several hundreds of books, contributions and essays and thousands of primary historical sources have been published on this subject. The author will try to synthesise the large number of issues into only those key ones, with the possibility of additional resolution, which in essence will lead to a re-examination of this event.*

KEYWORDS: *1919 Christmas Uprising, insurgents, Montenegrin Army, government in exile, Allied occupation, Whites, Greens, for the right, honour and freedom of Montenegro.*

а) О појмовима устанак, побуна, буна

Да значење ријечи у одређивању суштине и карактера једног догађаја, појаве или процеса у историји може бити различито мотивисано, управо потврђује пракса именовања догађаја о којем је ријеч. Због практиковања различитог именовања овог догађаја с почетка 1919. завирио сам у рјечнике и са не малим изненађењем констатовао да ријеч „устанак“ м.р. значи исто што и *буна, побуна*, односно на енглеском *uprising* (устанак, развој; *rebellion* (побуна, устанак, буна) или *insurrection* (устанак, побуна). Дакле, више је него сигурно да су формално, посматрајући расположиве рјечнике¹, ријечи *буна, побуна, устанак* синоними и да у

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу и редовни члан ЦАНУ, ДАНУ и БАНУ.

¹ **буна 1.** *устанак против власти, владајућег поретка. 2. противљење, буњење, побуна, бунт.* Речник српскога језика, Магица српска, Нови Сад, 2007, стр.121; **побуна 1.** *устанак, буна; негодовање, протест (против власти, политике и др.) као израз не-*

том смислу начелно нема бојазни од „*грешке*“ у именовану догађаја с почетка јануара 1919, једним од наведених појмова. Та чињеница је дуго мотивисала и аутора ових редова да у раније објављеним радовима, по инерцији и из исказа поштовања према неким ауторима, чешће користи синтагму *Божјићна побуна*, него *Божјићни устанак*. Тек су ми размишљања академика Мијата Шуковића² на ову тему указала на потребу преиспитивања овога става, тим прије што по значењу ови појмови могу бити синоними, но по садржају се ипак ради о различитим појмовима. Тако се мање-више у свим релевантним енциклопедијама упозорава да се појам „*побуна*“ у „*површној публицистици меша са устанком јер су слични по облику. У ствари под устанком се подразумева акција која има дубље мотиве и далекосежније циљеве а шири обим, док по степеној организованости побуне, особито војне побуне, могу бити планиране до у детаље. Израз устанак се осим тога придаје покрету за који имамо симпатија или га морално одобравамо, док побуном означавамо нешто са чим се не слажемо.* (подв. Р. Ш.) *Ово под утицајем инкриминисаности побуна као акта, тј. чињенице што се у кривичном законодавству многе од ових облика политичке борбе третирају као побуна. Тако долази до тога да једну исту акцију разне друштвене групе називају различитим изразима: једни револуцијом или устанком, други побуном*”³. *Ово потенцирам из једноставног разлога што међу ис-*

задовољства. 2. отпор против некога, нечега, отказивање послушности, негодовање. 3. наред, хаос изазван немиром, метеж, комешање; Речник српскога језика, Матица српска, Нови Сад 2007, стр. 939; устанак 1. оружана побуна народа. 2. дизање из постојеће, устајање. Речник српскога језика, Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 1417; побуна 1. устајање против власти; устанак. 2. отказивање негодовања или незадовољства чим; противљење. 3. прен. (пренесено значење) стање немира, збрке, ускомешаности, узбурканости; S. Halilović, I. Palić, A. Šehović: Rječnik bosanskoga jezika, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2010, str. 916; устанак оружана побуна народа, S. Halilović, I. Palić, A. Šehović: Rječnik bosanskoga jezika, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2010, str. 1398; buna 1. оружанотпор против власти виших staleža. 2. stanje kad se tko protivi komu ili čemu; Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika, Školska knjiga, Zagreb 2015, str. 119; pobuna 1. ustanak protiv vlasti. 2. naglo negodovanje protiv koga ili čega, nezadovoljstvo čime ili otpor protiv koga ili čega, nemirenje, neslaganje s čim, otkazivanje posluha, Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika, Školska knjiga, Zagreb 2015, str. 1066; устанак оружана побуна народа, Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika, Školska knjiga, Zagreb 2015, str. 164.

² Види више: Академик М. Шукловић, *О карактеру и циљевима Божићног устанка*, Зборник радова са научног скупа одржаног поводом 90-годишњице Божићног устанка “За право, част и слободу Црне Горе”, Цетинје мај 2009, 39-51. Академик Шуковић тим поводом тврди, н.д, стр.41: *Квалитетом Божићног устанка као по б у н е одузимају му се државотворни карактер и смисао, одбрамбени циљ од агресивног и насилног наметања власти која није имала ни легитимитет ни легалитет, а његови циљеви своде се на заштиту искључиво партијалних “династичких интереса”.*

³ Види више: *Политичка енциклопедија*, Београд 1975, 96, 737-738, 1111-1112

торичарима још увијек има оних који различитим именованем овог догађаја априори покушавају одредити његову вриједност и карактер. Тако се дешава да се име догађаја не изводи из његовог садржаја, него се садржај покушава одредити именом. Због свега наведеног, именоване овог догађаја нема само формални значај, иако смо нагласили да у рјечницима ријечи устанак, буна, побуна имају исто значење али не и истовјетан садржај. Тако се у енциклопедијама устанак дефинише као „оружана побуна против нечије власти“. Њени учесници, односно устаници, поданици су те власти који настоје да на одређено подручје замијене постојећу власт властитом или нечијом другом“. У тумачењу наведених појмова наилазимо на различите врсте устанака (државни удар, грађански рат, револуција) и посебно израза буна - који се дефинише као „устанак малог, локалног значаја (просторно, временски, по броју учесника)“.⁴ Зашто је важно овај догађај правилно именувати? Не због тога да би се „поправила“ постојећа именовања, која ће остати и након ове анализе, него због тога, како би се име догађаја извело из његовог садржаја а не обратно. Дакле, мислимо да именованем ове појаве устанком не значи исказивање „симпатије према овом покрету нити његово „априори морално одобравање“, како је то назначено у енциклопедијама. То није наша полазна основа, као што бих могао веoma једноставно показати, да је у историографском наслеђу свако друго именовање овог догађаја мотивисано, не анализом садржаја самог догађаја, већ вриједносном оцјеном према њему. Зато би се могло утврдити да сви они који желе умањити значај и вриједност овог догађаја исти именују „буном“ или „побуном“ а не „устанком“. И овдје треба правити јасну дистинкцију између науке и идеологије. Јер смо убијеђени да су чињенице те које одређују карактер догађаја, а да је њихово субјективно бојење увијек припадало онима који их интерпретирају од постанка историјске науке до данас. Довољно је бити свјестан те чињенице и имати на уму да наслеђе историјске науке није пука „истина“, него је њен идеал „тежња“ ка истини. И да историчарима посебно не треба вјеровати када се заклињу у „објективност и непристрасност“. То не зависи од декларативног опредјељења аутора, већ од провјерљивости и утемељености његових ставова. Такође у наведеном контексту и није пресудно значајно накнадно нацификовати актере догађаја, односно тврдити да ли се ради или не о истом или два народа. Било да су се Црногорци тада осјећали „Србима“ или не, много је важније знати против чега су и зашто подигли устанак? И одговорити на то како је дошло до првог, најалост не и јединог, идеолошког раскола и сукоба у Црној Гори у XX вијеку.

⁴ Ibid.

б) О датуму подизања устанка

Да је значење Божића и Бадње вечери у црногорској традицију већ увелико било попримило обиљежје слободарског симбола свједочи и чињеница да су слѣдбеници устанка обиљежавали 21. децембар као датум устанка и везивали га за Божић. Два су битна разлога што је баш тај датум изабран за почетак устаничке акције. Први је везан за традицију и то најбоље објашњава др Секула Дрљевић који тим поводом тврди: *„Црногорци су епски народ. Познају своју прошлост. Њихово духовно око никада не испушта из вида дјела предака. Њихови часови одмора од дневних брига испуњени су разговорима о прошлости. Разумљиво је, да им се наметнула мисао, да је Црна Гора прије преко двјеста година била у сличном положају и да су упутства за свој рад тражили у поступцима својих предака онога времена. Кад су се Турци увјерили, да не могу силом покорити сложну Црну Гору, покушали су корупцијом разјединити Црногорце. И дијелом су успјели. Нашло се оних, који су прешли на ислам и тим путем прихватили турску државну идеју, поставили „Турци“. Тако је Турска за своју борбу против Црне Горе нашла упориште у самој Црној Гори. Црногорци су доведени у положај да се одреку или слободе, или братства с домаћим „Турцима“ и да их поубијају. Одлучили су се за ово друго и своју одлуку су извршили на Бадње Вече. То је знаменито црногорско Бадње Вече, када се родио мали црногорски бог, то јест од корупције и издаје очишћена Црна Гора. Од тог времена највећи црногорски празник је Бадње Вече. Око њега се окреће морални и етички систем црногорске религије као планете око сунца. Црногорско православље коначно се одвојило од византијског и постало црногорско православље, о чему ће касније бити говора. При крају 1918. године Црногорци се одлучише да обнове дјело својих предака баш на исти дан. Тачно је да су ондашњи домаћи „Турци“ били претече београдских јањичара. По јединству циља, тј. жеље да униште црногорску државну слободу слични су једни другима као јаје јајету. Али, ситуација Црне Горе није била иста у оба случаја. Док Турска није имала своју војску на Цетињу, Србија ју је имала. Док су Црногорци били наоружани као и домаћи „Турци“, сад су Црногорци имали зарђале пушке, сакривене испод пећина за вријеме аустроугарске окупације, а јањичари добро наоружани. Звијезда бадње вечери ипак је 1918. године окупила око Цетиња катунско и ријечко племе, иако готово голоруке. Потомци великих ствараоца Црне Горе вјеровали су да жртва за слободу не остаје узалудна и јуришали су на окупатора и његове топове. Исход борбе већ унапријед се знао. Након великих жртава, великог броја мртвих и рањених, Црно-*

горци су се разбјежали по планинама, а на Цетињу су насиље и корупција славили своју побједу....“⁵ Овдје треба напоменути да се о датуму устанка говори у оквирима рачунања времена по јулијанском (старом), односно по календару који је тада био званичан и важећи. Дакле, оно што је крај 1918. по јулијанском календару, то је почетак 1919. године по грегоријанском календару (разлика је 13 дана у XX вијеку)⁶. Дакле, не би требало да буде дилеме око тога да је одлука о подизању устанка донијета 21. децембра 1918, по јулијанском, односно 2. јануара 1919. по грегоријанском календару. Дакле, ако је то озваничен почетак устанка, када би се онда могао одредити његов крај? Ако бисмо то посматрали са становишта чињенице, о почетном (не)успјеху у остваривању зацртаних циљева, онда би се устанак могао свести на неколико дана сукоба око Божића 1919. године, односно на дан сукоба у околини Цетиња, 24. децембра 1918/ 6. јануара 1919. Међутим, више је него јасно да сукоб око Цетиња на Божић 1919. године представљао тек иницијалну капислу сукоба, који се може пратити до марта 1929. године, када су ликвидирани посљедњи одметници идеологије Божићног устанка. Ако бисмо овако посматрали процес развоја устанка и његове пацификације, онда бисмо га хронолошки могли омеђити на јануар 1919. - март 1929, односно на више од десет година. О томе шта се све дешавало у том периоду свједочи на хиљаде објављених докумената, књига и текстова,⁷

⁵ Види: S. Drljević, *Balkanski sukobi 1905-1941*, Zagreb 1944, reprint izdanje, Zagreb 1990, 105-112

⁶ У краљевини СХС је донијет Закон о изједначавању старог и новог календара, 10. јануара 1919. Законом је стари календар престао да важи 15. јануара 1919. тако што се тај дан води као 28. јануар. Ово рачунање времена није прихватила СПЦ и још неколико православних цркава које су задржале стари јулијански календар.

⁷ Види: Д. Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије 1918. године*, Титоград, 1962; Д. Димо Вујовић, *Подгоричка скупштина 1918*, Загреб 1989; М. Шуковић, *Подгоричка скупштина 1918*, Подгорица 1999; Ј. Ћетковић, *Ујединитељи Црне Горе и Србије*, Дубровник 1940; Ј. Б. Бојовић, *Подгоричка скупштина 1918*, Горњи Милановац 1989; Ж. Периф, *Црна Гора у југословенској федерацији*, Подгорица 1997²; В. Вучковић, *Дипломатска позадина уједињења Србије и Црне Горе*, Југословенска ревија за међународно право (Београд) 2, (1959); М. Дашић, *Југословенска мисао у Црној Гори до стварања Југославије*, ЈИЧ 1-4/1989; М. Dašić, *О корijenima i razvoju jugoslovenske ideje u Crnoj Gori do 1918. godine*, u: *Ogledi iz istorije Crne Gore*, Podgorica 2000; М. Дашић, *О југословенској идеји у Црној Гори до стварања југословенске државе 1918*, у: *Зборник -Југословенска држава 1918-1988*, ИСИ, 1999; Р. Распоповић, *Став Црногорског одбора за народно уједињење према југословенском уједињењу*, Зборник: Србија 1918, Београд 1989; *Ђенерал Вешовић пред судом*, Земун 1921; В. Винавер, *О интересовању енглеске јавности за проблем Црне Горе после првог светског рата*, ИЗ 1 (1965); Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I- IV, Zbornik dokumenata, Biblioteka Nidamentym, Bar 1997, Podgorica 2006²; Š. Rastoder, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar 2001; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918- 1925*, I-II, Istorijski institut Crne Gore,

који више не дозвољавају никакав импресионизам, импровизацију нити публицистичко поједностављивање. Много је питања која траже одговор и много је одговора који би могли бити једноставни ако би се занемарила импресивна хеуристичка основа знања о овом догађају.

в) О карактеру и току устанка, организацији и циљевима

Аналитичари се углавном слажу у оцјени да је устанак подигнут с циљем да се пониште одлуке Подгоричке скупштине, поврати одузета државност Црне Горе, учини је активним и уваженим субјектом евентуалног уједињења. Такође је више него јасно да је устанком требало скренути пажњу Мировној конференцији у Паризу на судбину државе која се у рату борила на страни сила Антанте.

Припреме за устанак биле су интензивираније послје повратка неких црногорских првака из заробљеничких логора, који су били задржани на путу за Црну Гору (највећим дијелом у Сарајеву) док се не изгласају одлуке на Подгоричкој скупштини. Посебно су биле интензивне на простору Црне Горе у границама послје Берлинског конгреса, односно на подручју гдје је била израженија државноправна свијест црногорске државе, мада су устаници имали присталица и у другим крајевима. Процењује се да је у побуни, чији је почетак планиран за 21. децембар 1918, учествовало око 4.000 слабо наоружаних људи. План побуне открио је

Almanah, Podgorica 2004; Š. Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Vijesti, Podgorica 2000; Ш. Растодер, *Петровићи – сутон једне династије, Династија Петровић Његош*, ЦАНУ, 2002, том II, 227-303; J. Vajza, *Crnogorsko pitanje*, Podgorica, 2001; G. de Bajza, *La questione montenegrina*, Budapest, 1928; Г. Перазић, *Нестанак црногорске државе у Првом светском рату са становишта међународног права*, Београд, 1988; Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за опстанак 1914-1922*, Београд 1996; Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914-1925, Студија о изневереном савезништву*, Београд 1998; Д. Р. Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000; Д. Живојиновић, *Крај Краљевине Црне Горе: мировна конференција и после 1918-1921*, Београд 2002; М. Шуковић, *Чињенице су одлучујуће*, Стварање 10-12, 2000, 254-284; З. Лакић, *Политичко мишљење или научни став, Црногорске историјске теме*, Подгорица 2001; Стварање, 2000, бр. 1-5, стр. 220-245); М. Дашић, *О дилеми да ли је Велика народна скупштина у Подгорици била легална и легитимна*, у: *Огледи из историје Црне Горе*, Подгорица 2000, 323-337; N. Adžić, *Posljednji dani Kraljevine Crne Gore*“, Cetinje 1998; N. Adžić, *Crnogorski heroji Savo Raspopović i Petar Zvicer*“, Cetinje 2003; N. Adžić, *Sudbine crnogorskih patriota 1919-1941*“, Podgorica 2006; N. Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941*“, Tom I, Cetinje 2008; N. Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941*“, Tom II, Cetinje 2010; N. Adžić, *Politička suđenja u Crnoj Gori (1920-1940)*“, Cetinje 2013; N. Adžić, *Crnogorac bez domovine-Milo Petrović Njegoš i crnogorsko pitanje*“, Cetinje 2013; N. Adžić, *Crnogorsko pitanje (1918-1931)-Pogledi iz inostranstva-Aleksandar Divajn, Ronald Meknil i Antonio Baldaći o Crnoj Gori*“, OKF, Cetinje 2014; *Zbornik radova sa naučnog skupa održanog povodom 90-godišnjice Božićnog ustanka „Za pravo,čast i slobodu Crne Gore“*, Cetinje, maj 2009.

18. децембра, дакле недјељу дана прије формалног избијања сукоба (25. XII), поп Стево Дрецун, који је о овоме обавијестио митрополита Митрофана Бана, а овај команду српске војске на Цетињу и Извршни народни одбор.⁸ За припреме побуне генерал Милутиновић знао је од 17. децембра 1918. године, тако да за војне и цивилне власти она није била никакво изненађење.⁹ Двојица црногорских официра два дана уочи побуне доставили су команданту савезничких трупа за Црну Гору, француском генералу Венелу, захтјеве за поништење одлука Подгоричке скупштине, рестаурацију Црне Горе као уставне монархије, окупацију Црне Горе од стране савезничких трупа уз искључење српских, док се не спроведу избори, послије којих ће се ријешити о начину управе и форми будућег уједињења. Поставља се питање: зашто су „захтјеви“ достављени француском генералу, а не, на примјер, команданту Јадранских трупа генералу Милутиновићу или новоуспостављеним цивилним органима власти? Па зато што је генерал Венел формално био командант савезничке окупационе војске и све трупе на простору Црне Горе требало је да буду потчињене његовој команди. Дио побуњеничких вођа уздао се у помоћ Италије, чије су се трупе, као дио савезничке војске, налазиле у јужним дјеловима Црне Горе, те је одржавао контакте са појединим италијанским агентима. Конкретна италијанска подршка уочи саме побуне изостала је, мада је Италија касније прихватила избјегле противнике безусловног уједињења, помагала их војно и финансијски, користећи на тај начин црногорско питање као средство притиска у дипломатским преговорима око мјеста у сјеверном Јадрану.

Конкретним активностима у спречавању и угушивању побуне руководила је Команда Југословенских трупа на Цетињу, са генералом Драгутином Милутиновићем на челу. Уочи побуне почело је хапшење појединих побуњеничких вођа и зеленашких првака. У Пиперима је 20. XII ухапшен бригадир Милутин Вучинић, чиме је осујећено опкољавање Подгорице према раније усвојеном плану, без обзира на то што су побуњеници пресјекли пут Подгорица-Даниловград на Врањским њивама и што је један дио Мартинића, са командирима Стеваном и Богданом Радовићем, заузео спушку главицу, док је капетан Мато Раичевић запосјео Веље брдо код Подгорице. У овом крају покрет побуњеника привремено је ликвидан без оружаних сукоба, хапшењем неких од побуњеничких вођа. Устанак у другим дјеловима Црне Горе текао је другачије. Већ 21. XII били су опкољени градови: Цетиње, Ријека Црнојевића, Вирпазар, док су се око Никшића прикупљали устаници. Обрачун који је пресудно

⁸ Види: Š. Rastoder, *Škrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, Bar 1997, knj. I, dok. br. 15, 21, 22, 56.

⁹ *Ibid.*, dok. br. 56.

утицао на даљи ток устанка догодио се у околини Цетиња. Штаб устаника налазио се у Бајицама, гдје су на преговоре дошли бригадир Јанко Вукотић и Јово Бећир, у жељи да спријече будући сукоб и беспотребно проливање крви. Устаници су у начелу прихватили мировне иницијативе уз испуњавање постављених услова. Њихову неодлучност и недовољну организованост вјешто су користили бјелаши, које су потпомогале српске трупе стациониране у Црној Гори. Већ 22. XII сломљен је отпор око Вирпазара, који је предводио инспиратор, организатор и вођа устанка Јован Пламенац, који је, на позив краља Николе, убрзо напустио Црну Гору, пребацивши се преко Сан Ђовани ди Медиа у Италију. Око Никшића су борбе отпочеле 23. XII, и послије једнодневнoг окршаја, одбрана града је, пошто су у помоћ дошли бјелопавлићи, граховски и дробњачки бјелаши, успјела да поколеба крајње неодлучне устанике. Вође устанка, војводе Ђуро и Марко Петровић, и Марко Ђукановић били су ухапшени у својим кућама, док су Милисав Николић и командир Ђуро Јововић са дијелом својих прсталица одбјегли у шуму. Устаници су из штаба у Бајицама 22. XII упутили своје *Захтјеве*, које је у име устаничког одбора потписао капетан Крсто Поповић, генералу Венелу, команданту савезничких трупа, које су добиле мандат од међусавезничке комисије у Версају да окупирају Црну Гору, и Извршном народном одбору, чији је препис достављен команди Јадранских трупа. Сједиште команде савезничке војске било је у Котору, а под њеном командом су, већ смо напомињали, формално биле све савезничке јединице, укључујући и српске. Ова команда је била потчињена команди источне војске, са сједиштем у Цариграду. У *Захтјевима* се наводи да је скупштина у Подгорици сазвана против уставних одредби Црне Горе и воље већине црногорског народа, што је био основни разлог да се *дигне општи покрет и устанак у Црној Гори*. Потом се наводи да се сви слажу са идејом да Црна Гора уђе пуноправна са осталим покрајинама у једну велику југословенску државу, а да о облику владавине ријеша редовно изабрана скупштина *свијех Југословена*, односно Конституанта. Претходно су захтијевали да се казне кривци *који су бацили љагу нашему оружју*, што се односило на интензивну пропаганду ујединитеља о наводној *издаји Црне Горе и њеног краља* током рата, те да се анулирају одлуке Подгоричке скупштине и проведу нови слободни избори за Црну Гору, чији ће изасланици привремено представљати Црну Гору изван и унутра. Ради извршења наведеног, најављен је улазак устаничких трупа 23. XII у Цетиње, када ће преузети сва државна надлештва. Извршни народни одбор, на челу са Марком Даковићем, и командант Јадранских трупа, генерал Милутиновић, одбили су поменуте захтјеве. До сукоба је дошло уочи Божића, 24. XII ујутро, када су на покушај устаника да уђу у град, бјелаши одговорили оружаном паљбом. Истог дана

на Цетиње је дошао командант савезничких трупа, генерал Венел, покушавајући да склопи примирје међу сукобљеним странама. Поставио је и једној и другој страни услове, по којима је требало пут Котор-Цетиње ослободити за саобраћај, успоставити покидане телефонске и телеграфске линије. Дат је рок да се наведено испуни до 25. XII /7. и и да се сви они који су учествовали у устанку поврате кућама и положе оружје. Устаници су се дијелом повукли својим кућама, одбијајући да положе оружје. Дио устаника је побјегао у Боку Которску и Бар, одакле су их Италијани пребацили у Медову, гдје се налазио сабирни логор за Црногорце, а потом у Италију, док се дио одметнуо у шуму. На тај начин сузбијен је устанак на Божић 1918. године, али ће се борбе против противника безусловног уједињења трајати све до 1924. односно спорадично до 1929. године. У борбама око Цетиња било је 79 рањених и погинулих (16 погинулих и 63 рањених) међу присталицама безусловног уједињења, док је међу њиховим противницима око Никшића и Цетиња погинуло 29 лица (три око Никшића). Овим догађајима скренута је пажња Конференцији мира у Паризу на стање у Црној Гори, што је био један од циљева побуњеника, али је и отворен процес дуготрајне оружане конфронтације присталица и противника безусловног уједињења.

г) О Циљевима устанка

Циљеве устанка су веома јасно дефинисали сами устаници у писму тзв. Извршном одбору од 22. децембра 1918/ 3. јануар 1919. које је у име Устаничког одбора потписао Крсто З. Поповић: *„Већ су прошла два дана, да се пријестоница Цетиње налази у опсади од стране неколико хиљада усташких чета, које са нестрпљењем очекују да чим прије уљегну у пријестоницу Цетиње, те својим уласком успоставе стање које достојно одговара црногорском имену и будућој држави Југославији.*

Да би се избјегло пролијевање братске крви, која ако потече историја неће памтити, потписати Устанички одбор нашао је за сходно да Извршном одбору упуту изражај воље црногорског народа у следећем:

I – Ми смо сви сложни да Црна Гора уђе пуноправно са осталим покрајинама у једну Југословенску државу, без икаквих унутрашњих политичких граница, а облик владавине остављамо да пуноправно ријеши редовно изабрана скупштина свих југословена – Конституанта - чему ћемо се срдечно покорити.

II – Ми тражимо да претходно један народни суд пронађе кривце за све догађаје који су бацили љагу на наше оружје и да тек онда, чис-

та ведра чела приступимо великој југословенској заједници, за коју су и најстарији наши преци највјернији заточници били.

III – Тражимо анулирање одлука Подгоричке скупштине и нове слободне изборе за Црну Гору, чији ће изасланици пуноважно рјешавати све наше садашње домаће послове, те привремено представљати Црну Гору изнутра и извана.

За извршење рада по овом програму, устаничке трупе сјутра, 23. овог мјесеца, умаршираће у пријестоницу Цетиње и ради успостављања будућег реда запосјести ће сва надлештва, у коју сврху с наше стране бит ће очуван најбољи ред, те са овим преко вас опомињемо војску која се сада налази у Цетиње да са своје стране не би изазивала пролијевање братске крви - у којем слушају сматрали би се одговорним чланови тога Одбора, а ми са своје стране дајемо часну ријеч да ће како живот тако и имовина сваком бити загарантовани, сем у случају да будемо нападнути¹⁰. Шта се уочава ако се посматрају програмски документи од почетка устанка, па даље? Прије свега, да се програмска начела мијењају од почетног становишта „праведног уједињења, конфедерације“ до изричитог захтјева за „васпоставом Црне Горе“. Истина без „васпоставе Црне Горе“ нема било каквог облика „уједињења“ у којем би Црна Гора била субјект, као што је заиста реална чињеница да би „самостална Црна Гора“ могла у било којој политичкој спекулацији наћи своје мјесто изван обједињене југословенске државе. И ово је била квадратура круга у којем су се нашли противници безусловног уједињења. Доказати новим картографима Европе да Црна Гора има право да одлучује о себи а да истовремено не угрожава њене геостратешке интересе везане за стварање југословенске државе било је практично немогуће. И то је онда извориште политичког фатализма у којем знате да је „правда“ на вашој страни, али не и средстава за њено остваривање. Отуда вођа устанка Јован С.Пламенац као циљ наводи слjedeће: „Наша је девиза: Васпостава Црне Горе са свим њеним сувереним атрибутима, на слjедствено томе и народно самоопредjељење према постоjећем црногорском Уставу и парламентарним принципима“, како је у своме Дневнику забиљежио, у суштини, војни заповједник устаничких снага у Божићњем устанку, капетан, потом командир Крсто Зрнов Поповић.¹¹ Из наведених принципа изведена је главна парола устаника: „За право, част и слободу Црне Горе“. То

¹⁰ Види: Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Cetinje-Podgorica 2005², tom, I. str. 123, dok. 30, Проглас побуњеника Извршном народном одбору на Цетињу, Бајице, 22. децембар 1918. године, У име Устаничког одбора, капетан Крсто Поповић.

¹¹ Дневник Крста Поповића, рукопис у приватном власништву.

је био поклич устаника, ознака на медаљи скованој у њихову част (тзв. „гаетуша“) и програмско гесло под којим је вођена деценијска борба. Још једно питање заслужује детаљну и прецизну анализу.

д) Против кога је подигнут устанак?

Прво, није спорно да је одлуком међусавезничке конференције од 7. октобра 1918, Црна Гора окупирана од стране својих савезника. Краљу Николи (који се налази са владом у егзилу) је повратак у Црну Гору био онемогућен на изричито захтјев српске владе, која је успјела да га представи као реметилачки фактор чије би присуство у Црној Гори отупило оштрицу борби у завршници рата, што је на крају постао и став врховног команданта савезничке војске.¹² Суочен са енергичним одбијањем Француске поводом његовог повратка у Црну Гору, те одсуством подршке Италије и Енглеске, краљу Николи је једино преостало да тражи гаранције од савезника. Француска влада му је саопштила да ће њене трупе када уђу у Црну Гору поштовати легалне власти краља Николе, а да ће војне власти које окупирају земљу управљати у име краљево.¹³ Стварно, аршини који су важали за краља и његове присталице нијесу важали и за његове противнике. Јанко Спасојевић, један од главних организатора Подгоричке скупштине, је пребачен из Тулона у Солун француском ратном лађом у првој половини октобра 1918, а Андрија Радовић, кључна личност ујединитељског покрета и анти-црногорске пропаганде је такође француском ратном лађом стигао из Тулона у Црну Гору, почетком децембра 1918. године.¹⁴ У међувремену по одлуци међусавезничке комисије у Версају од 7. октобра 1918, савезничке трупе (француске, енглеске, италијанске, америчке) су окупирале Црну Гору. Занимљиво је да су српске трупе ушле у овај савезнички контингент по изричитој и самовољној одлуци Француске, јер оне ни у једној варијанти нијесу планиране за улазак у Црну Гору. Формирана је и посебна команда савезничке војске за Црну Гору, на чијем челу је једно вријеме био француски генерал Венел, а касније француски генерал Таон. Сједиште ове команде је било у Котору и њој су формално биле подређене све јединице које су се налазиле у Црној Гори, укључујући и српске. Ова команда је била потчињена команди Источне војске, са сједиштем у Цариграду, на чијем челу се налазио француски генерал Франше Д'Епере. Италијанске трупе су се налазиле у Бару, Вирпазару, на Крстацу, у Котору и околини и Улцињу; француске у Ду-

¹² Види: Д. Вујовић, *Уједињење*, 303.

¹³ *Ibid.*, 60

¹⁴ Д. Вујовић, *Уједињење*, 285.

бовику близу Цетиња, Бару, Вирпазару, на путу према Никшићу и Зеленици; енглеске у Вирпазару; а америчке према Цетињу, Подгорици, Котору и околини и Зеленици. Српске трупе су биле распоређене углавном у свим крајевима Црне Горе.¹⁵ Задатак савезничких трупа је био да очувају ред и мир у Црној Гори. Дакле, често се превиђа суштинска ствар. **Црна Гора на крају Првог свјетског рата није била обновљена, него окупирана територија. Али овога пута од савезничких војски (француске, енглеске, америчке, италијанске и србијанске војске). И овдје се изводи свјесно карикирање чињеница. Црну Гору није су окупирале само србијанске трупе, али су те трупе биле дио савезничке окупационе војске и као такве подређене команди савезничке војске у Котору, односно команди Источне војске, са сједиштем у Цариграду, на чијем челу се налазио француски генерал Франше Д'Епере.** Зашто је ово важно? Па управо због тога што су окупационе трупе требале да буду гарант мира и самим тим задужене за очување реда у име црногорског суверена а устанак се подиже против „окупатора“ који се у исказу устаника препознаје као Србија. Односно, оно због чега су устаници дигли устанак је препознавано искључиво као дјело Србије: *„На дан 21. децембра 1918. објављен устанак народа Црне Горе противника окупаторске војске, односно Извршног одбора Велике народне скупштине, са захтјевом да се од њих одузме сва управа у земљи; успостави стара на дотадашњим законима и уставом. Устаничке трупе су покушале на Бадњи дан (24. децембра/ 6. јануара ући на Цетиње, којим је тада командовао србијански официер Милутиновић и узму управу у своје руке али их је дочекао плотун омладинских група...“*, тврди један од аутора поборника устаника, десетак година након ових догађаја.¹⁶ Услови које су устаници достављали посадама у опседнутим градовима, углавном су се сводили на то да „србијанске трупе“ напусте Црну Гору. Тако су устаници око Ријеке доставили тамошњој „мјесној команди“ слједећи ултиматум са локације Шинђон, 21. децембра 1918: *„Извјештавамо вас да овдје окупљени народ захтијева слједеће: Да се србијанске трупе које се у Ријеци налазе да исте одмах уклоне, а тако и сви они који желе са њима одит. При изласку да су трупе слободне са собом и оружје изнијети. Одговор на горње народ захтијева до 11 сати прије подне. Шинђон 21. XII 1918“*.¹⁷ Захтјев о одласку србијанских трупа из Црне Горе је био нереалан и израз неразумијевања суштине. Наиме, српске трупе су биле дио савезничких окупационих трупа, подређених савезничкој команди у Котору. Формално, како

¹⁵ *Ibid*, 379/380.

¹⁶ *Vidi*: S.M. Štedimlija, *Gorštačka krv, Crna Gora 1918-1928*, Beograd 1928.

¹⁷ *Vidi*: J. Cetković, *Ujedinitelji*, 352.

су Французи прећутно их „увели“ у Црну Гору, мимо првобитних договора, то би њихово напуштање ових простора требало да нареди савезничка команда. Да је то било далеко од реалног потврђује допис Врховне команде Србије која доставља команданту Јадранских трупа наређење следеће садржине: „...*Команда ђенерала Венела простире се на све трупе у Црној Гори и Котору без обзира на њихову јачину. Како је та команда образована ради заштите наших интереса и одбране од италијанске акције (подв. Р. Ш.) то не треба стварати никаквих тешкоћа ђенералу Венелу нити чинити какво питање да ли наших трупа има више или мање но што је предвиђено.*“¹⁸

Редуцирање циљева устаника на просто за и против краља Николе, односно на династичко питање релативизира бројна документација и сачувани прогласи устаника. Један од таквих је објавио историчар Јагош Јовановић још 1963. године: „*Борци за слободну и независну Црну Гору не боре се да би повратили на пријесто династију Петровић Његош, него траже право да народ сам одлучи какав облик власти жели да створи... Никада нећемо признати одлуку Подгоричке скупштине донесену од једне шаочице људи без коријена у народу, него ћемо се упорно борити да Црногорци сами одлуче под којим условима хоће да приватне уједињење*“.¹⁹ Једноставно, свођење читавог питањана „династичко“ је израз потребе бјелаша да сатанизацијом црногорске династије читаво питање сведу на ускодинастички интерес, док су зеленашибили приморани да некритички глорификују династију како би одбранили „право“ Црне Горе. Чињеница да је овакво схватање мотивисало ујединитеље да покушају „откупити“ признање од стране династије. Тако је почетком децембра 1920. године влада донијела одлуку да се краљу Николи издаје на име годишње апанаже она иста сума од 300.000 коју је примао у Црној Гори, с том разликом што би се сада примала у францима. Та одлука је од стране процрногорских кругова оквалификована као „дрска и кукавичка“, и усмјерена обмањивању свјетског јавног мњења, са жељом да покаже да је црногорско питање свршено, да је оно династичко питање, а не чисто народа као што је то у ствари...*Влада Србије, како су ови кругови називали тадашњу југословенску власт, је по њима: хтјела је овим убити сваку наду код црногорског народа да ће Црна Гора икад ускрнути и тим сломити његов отпор, који је сваког дана све силнији.* „Наводећи да је краљ одбио ту понуду и да се тим поводом шире неистине, понавља се одлучност краља и владе да неће попустити никад, ни пред највећим жртвама у борби за част, право и ДОБРО, добре нам

¹⁸ Види: Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, tom. I, str. 223, dok. br. 130.

¹⁹ Види више: J. Jovanović, *Orao na Janiku*, Beograd 1963, 106.

*Црне Горе.*²⁰ Слично пише и Јожеф Бајза, наводећи да је последице Рапала Италија направила одлучан и радикалан заокрет у црногорској ствари, те да је потом краљу Николи понуђена апанажа од 300.000 франака годишње *ако би признао анексију Црне Горе од стране Србије. Краљ Никола је с презиром одбио такву понуду.*²¹ Али су касније, његови синови „издали“ свога оца и за разлику од кћерки (посебно Ксеније) пристали на апанажу која је обесмишљавала циљеве њиховог оца.²² У сваком случају, чињеница је да је устанак у кључној фази реализације почетног плана по којем је било планирано да се опколе Цетиње (снаге под командом командира Крста Зрнова Поповића); Ријека Црнојевића (снаге под командом командира Ђура Шоћа); Вирпазар (снаге под командом министра Јована С. Пламенца), док су се око Подгорице и околине требали окупити, Пипери, Љешкопољци и Бјелопавлићи, укупно око 500 бораца којим је требао да командује генерал Милутин Вучинић, док се око Никшића требало мобилисати преко 1000 устаника под командом браће војводе Божа и Ђура Петровића, на простору Роваца било је око 400 устаника под командом капетана Ивана Булатовића. Према процјенама око 5000 устаника је било спремно, да по потреби ступи у борбу и узме власт у наведеним срединама. **Међутим, суштинске чињенице, које су пресудиле да се, скоро ништа, или мало тога одвија по плану су: Прво, припрема устанка је била позната присталицама уједињења, још седам дана прије почетка акције. Наиме, поп Стево Дреџун је, поновио, још 18. децембра обавијестио Митрофана Бана, а овај генерала Драгутина Милутиновића, команданта Јадранских трупа да се припрема устанак.**²³ **То је било пресудно да устаници нијесу успјели да изненаде противнике. Напротив, они су консолидовали, мобилизацијом добровољаца и тешког оружја ојачали своју одбрану и превентивно похапсили дио вођа устанка и оних за које су мислили да су им нелојални. Тако се 125 најугледнијих Црногораца прије устанка нашло у затвору у Јусовачи, међу њима и: војводе Божо и Ђуро и Марко Петровић, те министри: Саво Вулетић, Ристо Поповић, Марко**

²⁰ Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. III, dok. br. 1354, str. 1656; Vidi više: Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu I-II*, Podgorica 2004, 152-153.

²¹ G. de Bajza, *La questione Montenegrina*, Budapest 1928. J. Bajza, *Crnogorsko pitanje* (priređili Branislav Kovačević i Marijan Miljić), Podgorica 2001, 50, Бајза се у овом случају позива на писање загребачке штампе.

²² Види више: Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu I-II*, Podgorica 2004, 152-153.

²³ Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. I, str. 112, dok. br. 15, Поп Стево Дреџун обавјештава Митрофана Бана: „*Glavni vođe pokreta su: Jovan Plamenac, vojvoda Đuro Petrović i Milutin Vučinić. Većina naroda izgleda je nezadovoljna odlukom Podgoričke skupštine, a za to štoje Crna Gora pripojena Srbiji, a nije kao zasebna zajednicu ušla u jugoslovensku zajednicu.*”

Букановић, те бројни други официри, свештеници, предсједници општина, учитељи, судије, професори и кметови.²⁴ Сви су они оптужени за учешће у „побуни“, иако је највећи број њих ухапшен прије избијања устанка.²⁵ То је у коначном значило да је устанак обезглављен, да је уклоњена опасност изненађења и касније ће се показати да ће то бити одлучујући тренутак за судбину читавог устанка. Неуспјешни напад на Никшић 23. децембра око 15.30х је осујећен, док је брат генерала Милутина Вучинића покушао маневар око Подгорице, али су устаници били приморани на предају. То је омогућило ујединитељима да притекну у помоћ својим истомишљеницима око Цетиња и Ријеке који су били најугроженији. Бригадир Нико Пејановић је из Добрског Села успио да ослободи Ријеку и дође у помоћ Цетињу.²⁶ Тако је био осујећен план везан за Никшић и Подгорицу, док се за осујећивање напада на Цетиње, поред ових трупа, ангажовала расположива војска и добровољци. Сви околни висови су 21. децембра 1918. били „поседнути мањим групама побуњеника. Неке од тих група су биле на самој ивици вароши у додиру са осматрачким групама,“ како стоји у војним извјештајима.²⁷ У тим извјештајима командант Јадранских трупа, генерал Драгутин Милутиновић наводи и сљедеће: „Када сам 17. децембра добио прве вести о томе (устанку Р.Ш.) да се у Црној Гори спрема оружани покрет против уједињења са Србијом, позвао сам к себи људе, који су означавани као вође, и у разговору који сам водио у мом штабу 18. децембра 1918, са г. Ристом Поповићем²⁸ - једним од Јабучана - бив. министром и г. Петром Ломпаром, командиром, добио сам утисак да је комплот потпуно организован и да је његово извршење питање најкраћег времена. Тај утисак се претворио у уверење да су сва моја напрезања у току 18. и 19. децембра да дођем у личан додир са г. Јованом Пламенцем, такође бив. министром и г. Јов. Поповићем, бив. дипл. чиновником, који су такође означавани као вође овог оружаног покрета, остала узалудна.“²⁹

²⁴ Списак свих 125 затворених лица је објављен: Š. Rastoder, *Скривана страна историје, Црногорска buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj I, str. 226-229, dok. br. 133.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Š. Rastoder, *Скривана страна историје, Црногорска buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj I, str. 148-149, dok. br. 56.

²⁷ Š. Rastoder, *Скривана страна историје, Црногорска buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj I, str. 145-155, dok. br. 56.

²⁸ Ристо Поповић (1871-1924). Родио се на Цетињу, гдје је завршио основну и средњу школу а правни факултет у Београду. Био министар правде, судија цет. окр. суда, предсједник Великог суда, министар финансија, министар унутрашњих послова. Једно вријеме био опозиција режиму. Послије А-У окупације Црне Горе интерниран прво у Мађарску а након тога у Аустрију. По уједињењу пензионисан као министар, на изборима 1923. изабран за посланика на листи Црногорске странке. Умро у Бечу 1924. године.

²⁹ Š. Rastoder, *Скривана страна историје, Црногорска buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV,

Сва осумњичена лица су стављена под строги полицијски надзор, а предузете су мјере за „безбједност Цетиња“. Из Котора је 19. и 20. децембра пребачено оружје којим су наоружани добровољци, којих је било око 300, док је дјеловима 2. југословенског пука у укупној јачини од око 250 бораца наређена приправност. Двије заплијењене брдске хаубице, које сам раније привукао из Скадра, припремио сам за дејство, реферише генерал Милутиновић који истовремено обавјештава да је Извршни народни одбор (привремена влада Подгоричке скупштине)-независно од мене –мобилисао „цетињску омладину“ -једно силно удружење младих људи- и расписао сазив добровољачких трупа из свих крајева Црне Горе.³⁰ Штаб устаника се налазио у Бајицама и њему су од стране Извршног народног одбора упућени бригадири Јован Бећир и Милутин Вукотић, као и нека „грађанска утицајна лица“, како тврди у детаљном извјештају генерал Драгутин Милутиновић. Делегација се истог дана вратила са извјештајем да су „побуњеници непомирљиви и да су решени на борбу, ако се њихови захтеви не испуне.“ Дивизијар Јанко Вукотић се са својих 30 војника ставио на расположење команди Јадранских трупа, а он сам је по споразуму са ИНО отишао у штаб устаника, у пратњи једног официра који се одмах вратио са обавјештењем да су устаници задржали дивизијара Вукотића, „претећи јавно, да ће га убити“. С друге стране, Јован Пламенац је са Цетиња дошао у Црмницу и у селу Годиње покушао да организује устанак, али је био осујећен од ујединитеља и Јагоша Драшковића, команданта мјеста у Вирпазару. То је био разлог да Јован Пламенац напусти подручје Црне Горе. У вријеме најжешћег сукоба око Цетиња, Јован Пламенац се са својих 50 сабораца налазио у Чурилу код Тарабоша, одатле прешао у Медуу, да би потом отишао и ускоро се придружио краљу и влади у егзилу. **Оклијевање устаника, који су по неким изворима „покушавали да избјегну проливање братске крви“ дало је довољно простора другој страни да се консолидује, организује и спремно дочека сваку устаничку акцију.** Ноћу између 23/24. децембра устаници су се од стране Котора спустили на саму ивицу Цетиња са истока и запада. Ујутро 24. децембра дошло је до сукоба устаника са добровољачким четима и дјеловима 2. југословенског пука који су били наоружани митраљезима и хаубицама. Продор устаника је био заустављен, а борба је настављена читав дан. Добровољци из Никшића су тога дана ухапсили једног од вођа устаника, Марка Ђукановића, бив. председника Државног савјета и наставили „чишћење“ терена од устаника. У подне 24. децембра је стигао на Цетиње, команданта савезничке војске, француски генерал Венел, који је претходно у Бајицама саслу-

Bar 1997, knj I, str.145-155, dok. br. 56.

³⁰ Ibid, str.148

шао захтјеве устаника, потом дошао са својом четом на Цетиње, преузео на себе улогу да растјера и разоружа устанике и прописао услове под којима ће то да ураде. Истовремено је на путу за Цетиње била упућена једна америчка чета, док је италијанску чету генерал Венел одвратио од пута и наредио јој да остане на Крстацу. Наишавши на изузетно снажан и организован отпор, велики број устаника, по војним изворима, око 300 се током 24/25. децембра „предао без икаквих услова“³¹. Тиме је била окончана прва етапа сукоба, али је стање било далеко од мирног. Уосталом, сам генерал Милутиновић стање у Црној Гори приказује вишим командама слjedeћим исказом:

1. Незадовољство са Србијом – опште, јер су разочаране све наде: и политичке и економске.

2. Извршни народни одбор погрешно схвата ситуацију и не показује довољно такта за управу овом покрајином. Због тога нема ни ауторитета ни власт, које он представља, имају такав значај. Он нема ни средства за административну радњу ни способности да заведе и организује ред. Против њега устају чак и огорчени противници старог режима.

Због свега наведеног, први човјек војне силе новостворене државе у Црној Гори је сматрао као „безусловно потребно“ да се:

1. Административне, судске и војне власти најхитније саобразе сличним властима у осталом делу Србије и да се избор чиновника еманиципује од утицаја ма ког Црногорца, јер партијски, локални племенски и лични обзир у Црној Гори ометају сваки рад.

2. Да се најхитније изради буџет за финансирање у овим крајевима да се обезбеди: уредно издавање плате чиновницима, довоз робе на црногорска тржишта, и помоћ народу у храни и оделу.

3. Да се бар активни црногорски официри одмах употребе на службу, по српским командама ван Црне Горе, јер овде и официри воде партијску политику.

Ако се ово најхитније не уради и ако се остави овај досадањи провизоријум, који не задовољава апсолутно никога, идеја о уједињењу са Србијом доћи ће несумњиво у питање, тврди на крају детаљног извјештаја Драгутин Милутиновић, унук Симе Милутиновића Сарајлије.³²

Да су се ова упозорења схватала озбиљно свједочи и чињеница да је команда Зетске дивизијске области достављала редовне „дневне извјештаје“ са овог подручја који несумњиво свједоче да је војска још

³¹ Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj I, str.154-155, dok. br. 56.

³² Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. I, str.155, dok. br. 56.

дуго на овим просторима коришћена за „*смиривање стања*.” Изгледа да је Јован Ћетковић, један од првака ујединитеља био у праву када је устврдио да је: „*одбраном Цетиња била спашена сва Црна Гора, било је спашено уједињење. Покрет побуњеника је малаксао. Разбијени они су се сад, једним дијелом, скривали по шумама, а другим дијелом са неким вођама који нијесу били похватани, пребјегли су у Италију*“.³³ Дакле, и сам Ћетковић који је био учесник, свједок и хроничар ових догађаја тврди да је „*Покрет побуњеника малаксао*“. Дакле, није био ликвидран и угушен, што ће показати слијед сљедећих догађања.

Организоване војне акције против противника безусловног уједињења су вођене у Ровцима од октобра 1919. са прекидима до октобра 1921, да би последњи одметници са овог подручја (браћа Радош и Драго Булатовић) били ликвидирани у марту 1929. године. У децембру 1919. угушена је побуна у Кучима коју су предводили мајор Војин Лазовић, Крсто Ивановић, Васо Чејовић и Спасо Павићевић. Борбе у Катунској нахији су биле сталне и трајале су до почетка 1924. године. Највећа организована војна акција против устаника је вођена у децембру 1919. и јануару и фебруару 1920. Тада је Зетска дивизијска област (која је покривала Црну Гору) била подијељена на 14 мањих области, оперативних зона, из којих је истовремено почело гоњење одметника, интернирање и хапшење чланова њихових породица, јатака и свих оних који су посредно или непосредно помагали устанички покрет. У овој акцији ухапшени су побуњеничке вође: Ибро Булатовић, из колашинског краја; Илија Дамјановић, Мато Тодоровић, Коста Радовић, Илија Кецојевић, Никола Перовић, Лука Поповић из никшићког краја; Ђуро Капа који се предао са 12 сабораца; Симо и Филип Кривокапићи, одметничке вође из Цуца су се предали са 60 сабораца. Укупно је у овој акцији убијено 22 одметника, ухваћено и натјерано на предају 599, као и 138 избјеглих војника из никшићког батаљона, односно укупно 757 лица.

Схвативши да су сви напори према интернационализацији црногорског питања остали без значајнијег одјека, црногорска емиграција је средином 1919. године почела припреме за упад у Црну Гору, односно производњу догађаја који би поново и снажније скренули пажњу Конференцији мира на оно што се догађа у Црној Гори. Тим прије што су британска и француска влада признале КСХС почетком јуна 1919, док су САД то урадиле у фебруару исте године, што је Црну Гору додатно удаљавало од повољног рјешења. ***То што су велике силе још признавале Црну Гору, односно нејску владу, и држале своје посланике при црногорском двору, што нијесу формално признавале одлуке Подгоричке***

³³ Види: Ј. Ћетковић, *Ујединитељи*, 395.

скупштине, додатно је потхрањивало илузију црногорске емиграције да је могуће све вратити на стање од прије Подгоричке скупштине. Крајем јула 1919. године, у Рим су из Париза допутовали Јован Пламенац и његов секретар Саво Петровић. Југословенски посланик Антонијевић обавјештавао је да међу црногорском емиграцијом у Италији *влада живо комешање* и да је почело пребацивање Црногораца, као и италијанских ардита који се концентришу у Драчу. *Главна снага биће у Бару, а мањи делови у Сан Ђовани ди Медиа.*³⁴ *Према истом извору, Пламенац је увјеравао Црногорце у Италији да ће црногорски краљ и влада црногорска највише за две-три недеље бити у Црној Гори.*³⁵ **И заиста, последије краткотрајних припрема у јулу 1919. године, Крсто Поповић, начелник штаба војске у Гаети, са још 120 Црногораца (по обавјештајним изворима) кренуо је у Црну Гору с намјером да подигне општи устанак; ова групација се са италијанских лађа искрцала у Црну Гору ноћу између 18. и 19. јула (између Бара и Улицња).** Према тим изворима, искрцало се 17 официра и 103 наоружана војника³⁶, док је, према изворима црногорске емиграције, тада у Црну Гору упало 69 црногорских официра и то: командири - Петар Лекић, Марко Вучераковић, Крсто Поповић, Перо Вуковић, Саво Челебић, Ђуро Капа, Мато Тодоровић, капетани - Мило Лекић, Андрија Драгутиновић, Нико Кашћелан, Тодор Борозан, Душан Вуковић, Крсто Ивановић, Божо Бећир, поручници - Јован Николић и Васо Марковић, потпоручници - Машан Борозан, Петар Лекић, Петар Николић, Марко Поповић, Мајо Вујовић, Бошко Вујовић, Илија Раичевић, Младен Глуховић, Илија Коњик, Јово Којић, Марко Ђ. Поповић, Ђоко Томановић, Милован Калезић, Нико П. Мартиновић, Живко Ђуровић, Тодор Гргур, Илија Ђукић, Мило Ђукић, Бутор Батрићевић, Петар Батрићевић, Ђуро Поповић, Никола Кнежевић, Симо Лажетић, Ђетко Јовановић, Илија Вуковић, Саво Пејовић, Стеван Радоњић, Бошко Вучинић, Ђорђије Божарић, Филип Врбица, Мило Шикмановић, Машо Бориловић, Перо Ивановић, Ферид Абазовић, Радован Турчиновић, Петар Перишић, Андрија Пејовић, Андрија Попивода, Крсто Вуковић, Ђуза Вукмановић, Радисав Никезић, Нико Никовић, Мићо Никовић, Стево Да-

³⁴ Vidi: Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, Bar 1997, knj. I, dok. br. 406, str. 532.

³⁵ Vidi: Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, Bar 1997, knj. I, dok. br. 426, str. 549; dok. br. 427, str. 549-550.

³⁶ Види: *Ibid.*, dok. br. 355, str. 477; dok. br. 375, str. 497; dok. br. 376, str. 497-498; dok. br. 378, str. 501-502; dok. br. 391, str. 514-515; dok. br. 398, str. 521; Један од учесника у овој мисији Марко Вучераковић, наводи да их је било 17 официра и 103 војника и да су 13. јула 1920 у 6 сати ујутро кренули из Гаете и да се 25 јула састао са Крстом Поповићем на Суторману. Официри су имали своје оперативне зоне у којима ће дјеловати на подизању устанка. Види: *Memoarsko-dnevnički Zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje 2014, 91-112.

бановић, Никола Црнојевић, Јанко Јовановић, Саво Марковић, Јован Златичанин, Илија Лековић, Ђоко Рачић, Милан Оровић, Саво Павловић и барјактар - Саво Мартиновић.³⁷ Од наведених, Бошко Вујовић и Душан Вуковић одмах су се вратили у Италију, док ће остали дуже вријеме комитовати по Црној Гори. Према извјештају југословенског посланика из Рима, ова група је у Бриндизију била обучена у италијанске униформе, превезена ратним бродом и искрцана између Улциња и Бојане и *одатле се растурили по племенима и сваки отишао у свој крај*. Једна група се сукобила са српском војском у Црмници, где их је погинуло шест, један официр заробљен, а тридесет побегло у СанЂованиди Медуа, одакле их Талијани поново пребацили у Италију у логор Формио.³⁸ *Експедиција је била траљаво и доста невјешито припремљена. Не само што су информације о намјерама црногорске емиграције цуриле са свих страна, те ниједна акција није могла бити изведена у тајности, већ су погрешне процјене о ситуацији у Црној Гори, вјероватно условљене и извјештајима страних мисија, у којима је наглашавано велико незадовољство народа, као и алармантним исказима избјеглица код емиграције, створиле утисак да ће им се већина народа придружити. С друге стране, неки од учесника ове експедиције (Марко Вучераковић) који је детаљно описао ову епизоду устанка, критички се одређује и према својим саборцима и имплиците сугерише да је ово била акција иза које је стајао Мило Вујовић, а да Пламенац у њу није био детаљно упућен.*³⁹

При томе се апстраховала чињеница да је народ, посебно противници безусловног уједињења, био разоружан, го и гладан и да се у Црној Гори није успјела развити логистичка мрежа међу присталицама. Тако се десило да противници уједињења нијесу ни знали за долазак Крста Поповића и другова, док су присталице, организоване у паравојне формације, тзв. Омладинске чете, и војска већ увелико извршили мјере предострожности у случају упада. Ровито стање у Црној Гори, у којој је (на подручју Зетске дивизијске области) почетком августа 1919. године, према југословенским војним изворима, било 2.278 одметника⁴⁰ и гдје су се стално водиле борбе са њима, давало је основа за разне спекулације. Уз то, обавјештајни извори указивали су на покушаје повезивања незадовољних Црногораца са Албанцима и Хрватима, уз логистичку подршку Италијана.⁴¹

³⁷ *Ibid*, dok. br. 949, str. 1146-1147.

³⁸ *Ibid*, knj. II, dok. br. 540, str. 676.

³⁹ Види: *Memoarsko-dnevnički Zapisi Marka Vučeračkovića*, Cetinje 2014, 91-112.

⁴⁰ *Ibid*, књ. I, док. бр. 466, стр. 590. Према овом извору, на подручју Зетске дивизијске области било је у цетињском округу 148, барском 200, подгоричком 80, никшићком 180, колашинском 30, беранском 10, андријевичком 1597, бјелопољском 25 и пљеваљском 8 одметника.

⁴¹ *Ibid*, док. бр. 479, стр. 601, Према извјештајима Марка Мијатовића акција Црногораца

Значајни резултати у ликвидацији одметника постигнути су и крајем 1923. када су ликвидиране устаничке групе Сава Распоповића и Муја Башовића и марта 1924. када је убијено 10, а заробљено 13 одметника. Не треба заборавити да је у тада закрвљеној и попаљеној Црној Гори, стотине људи чамило у затворима и да је мањи дио њих амнестиран указом краља Александра 1925. године. Стотинама је суђено, многи на вишегодишње казне, попут 59 одметника који су осуђени на казне затвора између 10 и 20 година.⁴²

ђ) О команди устанка

Једно од занимљивих питања, везаних за Божићни устанак је оно – ко је био стварни вођа устанка? Када се анализирају извори „*Бјелаша*”, посебно првих година након устанка онда они као вођу означавају само Јована С. Пламенца. С друге стране, зналци овога проблема, а посебно они који су остварили увид у расположиве изворе, попут Новака Ацића, тврде да је **Јован Пламенац био политички вођа устанка, а Крсто Поповић војни вођа устанка.**⁴³ Но, како је оваква подјела неуобичајна за сличне покрете, то се нужно поставља питање, ако је то тачно, ко их је изабрао на те функције и јесу ли устаници имали јединствену команду? Због тога сам склонији тумачењу по којем је **Јован Пламенац много раније био од краља Николе** постављен за првог представника власти у Црној Гори, и да је из те чињенице црпио капацитет првог и неприкосновеног вође, више него што је такав легитимитет имао од устаника у Црној Гори. Наиме, 5. новембра 1918. године, дакле прије одржавања Подгоричке скупштине, црногорски конзул из Рима Вељко Рамадановић⁴⁴ прослиједио је Јовану Пламенцу вијест по којој је овај именован **за врховног заповједника цјелокупне војне и цивилне власти Краљевине Црне Горе.** Пошто се ради о до сада непознатом документу, цитираће-

и Арнаута почела би једновремено из Пећи, Ђаковице, Призрена и Митровице. На челу Арнаута су Асан-бег Приштинац, Ахмет-бег Марто, бег из Гњилана, Махмут Беговић из Пећи и Ђелеш бег из Кастрата. По инструкцијама Јована Пламенца, у Сарајево је отпутовао Милан Ковачевић. Херцеговац Веселин Секулић почеће исту акцију у Херцеговини, док Радићеве присталице треба да дођу у Швајцарску и Италију ради договора са црногорским агентима о заједничкој акцији. На Цетињу у том смислу ради сердар Шкрњо Кусовац...

⁴² Види више: N. Adžić, *Politička suđenja u Crnoj Gori 1920-1940*, Cetinje 2012.

⁴³ Види: Đeneral Krsto Zrnov Popović, *Ličnost, djelo, vrijeme*, Zbornik radova sa naučnog skupa. Cetinje 2011, str. 86.

⁴⁴ Сумњу у аутентичност овог документа, поред осталог, уноси и чињеница да се на њему Вељко Рамадановић потписао као генерални конзул, иако је на мјесто генералног конзула постављен указом о постављању 24. децембра (6. јануара). До тада је био вице-конзул. Види: *Глас Црногорца*, бр. 63, 14. јануар 1919.

мо његове најважније дјелове: ...*Част ми је по Највишем налогу хитно извијестити Вашу Преузвишеност, да се је Његово Величанство Краљ Господар благоизволио придружити одлуци воље народа Црне Горе и са своје стране потврдити Вашу Преузвишеност за Врховног заповједника цијелокупне Војне и Цивилне власти Краљевине Црне Горе. У исто вријеме част ми је по Највишем Налогу овим путем извијестити Вашу преузвишеност, да је Његово Величанство Краљ Господар благоизволио поставити Вашу Преузвишеност и за Министра Предсједника, Министра иностраних дјела и за заступника Министра Унутрашњих Дјела.*⁴⁵ *Ове наводе потврђује и један од Пламенчевих блиских сабораца, Марко Вучераковић*⁴⁶ *који тврди да је 20. децембра, послје подне добио писмено наређење са којим се позивам са Крњичанима на устанак и полазак за Вирпазар, те да су сјутрадан (21. децембра) стигли под Годиње „ђе смо нашли министра Пламенца са неколико Црмничана. Тврдећи да су одатле кренули на Вирпазар и дошли до Бесца и да их је било свега „педесетак људи, већином официра и чиновника“ и да су били окружени знатно јачим снагама које су биле раније обавијештене о њиховим намјерама и да су се самим тим морали повући, те да су 29. децембра стигли у Сан Ђовани ди Медуа. Вучераковић свједочи и сљедеће: „Као што се из горе наведеног види, наш устанак у црмничко-приморској области био је сасвим слаб и без икаквих успјеха, он је морао такав бити чим смо нас 50*

⁴⁵ ВПР, ф. 176, Грађа Јована Пламенца, Вељко Рамадановић - Јовану С. Пламенцу, Рим, 5. новембра 1918.

⁴⁶ Марко Вучераковић (Крњице, Црмница 1880- Лијеж, Белгија 1931.), комита и бригадир црногорске војске у емиграцији. Учесник балканског и Првог свјетског рата. Истакао се у устанку 1919. као противник безусловног уједињења Црне Горе и Србије. Послије слома Божићног устанка одлази у Италију. Од када је избјегао у Сан Ђовани ди Медуа (28. децембра 1918) па до смрти Марко Вучераковић је био један од најактивнијих бораца црногорске емиграције. Више пута је упадао у Црну Гору и комитовао. Јула 1919. с групом официра упада у Црну Гору с намјером о подизању општег устанка. Потписник је бројних прогласа устаничких вођа, словио за неустрашивог и храброг борца. Јуна 1919. му је спаљена кућа у Крњицама и убијен брат Блажо. Један од најпознатијих комитских вођа углавном оперисао на црногорско-албанској граници, те на подручју Медове и Скадра одакле је организовао, контролисао и координирао акције емиграната и бавио се обавјештајним радом. Указом од 27. јануара 1920. краљ Никола га произвео у чин бригадира. У Гаети је био командант Трећег батаљона Црногорске војске у Италији, потом командант војног гарнизона у Виторији (Падули). Био један од главних организатора отпора италијанским властима у акцији разоружања и депортације црногорских војника послје потписивања Рапалског уговора. Послије растурања црногорске војске, међу последњима напушта Италију. С већом групом сабораца одлази у Цариград (јуна 1923) с намјером да се пребаци у Русију, а потом у Албанију (јула 1924). У Скадру је 1924. под вођством Марка Вучераковића и Пера Вуковића био организован Црногорски комитет. Вучераковић потом одлази у Египат, а одатле, уз помоћ Белгијског комитета за Црну Гору, стиже у Белгију (1925), гдје је и умро 1931. Носилац је бројних црногорских одликовања.

већином старих људи и подпуно разоружаних, имали пред собом, осим србијанске војске и жандармерије, још и француску војску, а поврх тога, што је најважније против нас 50 бијаше сва Црмница“. Узрок томе, Вучераковић је налазио у „веома слабој и никаквој припреми за устанак“ који је „министар Пламенац као вођа устанка у Црној Гори припремао преко виђенијих људи из појединих црногорских области“. Тако је устанак у Црмници спроводио преко командира Јована Николина Пламенца, чији су синови противници устанка све знали о њему из писама својега оца, тако да се догодило да је „овај устанак у Црној Гори, ма како да је био организован морао је пропасти, јер народ црногорски био је потпуно разоружан, голорук, и он као такав није се могао борити са великом србијанском војском потпуно наоружаном, са француском војском и командом и још са већим бројем домаћих изрода“, како назива своје домицилне противнике, односно поборнике безусловног уједињења.⁴⁷ Уз то, Вучераковић разлог томе „што је сва Црмница била против нас је веома слаба и баш никаква припрема за устанак“ који је Јован Пламенац припремао само преко виђенијих људи и о којем народ није знао ништа, али су зато све знали противници устанка.⁴⁸

Ако се све наведено има на уму, да је Јован Пламенац као заповједник *цјелокупне војне и цивилне власти* фактички био овлашћени представник круне и носилац легитимне власти, поставља се питање да ли је устанак „резултат прости борбе за власт“ и како се десило да се легитимни представник те власти нађе у улози бјегунца од оних који су ту власт прогласили ништавном, а носиоце те власти развлашћеним и одбаченим? С друге стране, само се на овај начин може објаснити не само да баш Јован Пламенац буде вођа устанка против одлука Подгоричке скупштине, већ се само у томе може наћи разлог беспоговорног потчињавања његовој команди сујетних црногорских главара, од којих ниједан није оспорио његово вођство. Истовремено, тако се чини разумнијом Пламенчева тврдња да је Црну Гору напустио на позив краља Николе ради формалног преузимања власти и настављања борбе на дипломатском терену, као и тврдња истраживача да се понашао као човјек који је имао фактичку власт. С друге стране, околности су Крста Поповића истуриле на највише мјесто у војној хијерархији устаника, а у прилог томе је и чињеница да он у егзилу покрива највиша мјеста у војној хијерархији, иако му то по чину није припадало.

У сваком случају, након неуспјелог устанка на Божић 1918, „црногорске усташе“, како су себе називали устаници, су се преко Медове

⁴⁷ Види више: *Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje 2004, priredili Jasmina i Šerbo Rastoder, str. 79-91.

⁴⁸ *Ibid.*

пребацивали за Италију, гдје је организована црногорска војска у егзилу, која је дуго била пријетња за избијање новог устанка. Значајан дио устаничких вођа се одметнуо у шуму и отуда стално радио на подстицању незадовољства и организовању устаничких активности.

Тако је 16. јануара 1919. у Италију, а потом у Француску, отишао вођа устанка Јован С. Пламенац, који је приспјевши у Француску преузео владу, док је бригадир Милутин Вучинић преузео команду Црногорске војске у Гаети. Тиме су и формално биле створене претпоставке за наставак устаничке и политичке акције на „васпостави Црне Горе и поништењу одлука Подгоричке скупштине“. Но, протоком времена, то је било све неизгледније, јер ће се у међувремену консолидовати успостављено стање „свршеног чина“.⁴⁹

е) О билансима устанка

Иако постоји респектабилан број примарних историјских извора, скоро нико није нашао за сходно да покуша да направи приближно прецизан биланс посљедица првог идеолошког раскола у Црној Гори. У дуготрајном процесу пацификације Црне Горе, који је трајао колико и сама Краљевина СХС/ Југославија, дакле до почетка Другог свјетског рата ово подручје је било изложено суровим ликвидацијама, група и појединаца, паљевини читавих села, забранама кретања и изгона стоке на катуне, избјеглиштву бројних породица а некада и читавих крајева, бројним групним и појединачним судским процесима и уопште терору и мучењима опонената. Издаване су публикације са намјером да се свјетска јавност упозна о оном што се догађало у Црној Гори емиграција је прилежно биљежила изјаве свједока злочина⁵⁰, страна штампа је релативно често објављивала узнемиравајуће вијести из Црне Горе. У то вријеме информације су се спорије и теже шириле, те није чудо што се све негдје до 1921. године у југословенској, посебно београдској јавности, скоро ништа није знало о томе шта се дешава у Црној Гори. Све док 1921. године, када је београдски „Балкан“ (уредник и власник Светолик Савић) објавио прве текстове о крвавом црногорском расплету из пера радикала Пантелије Јововића, у којима је он први поменуо „*пет хиљада попаљених црногорских домова*“, што су касније прихватили и многи истраживачи. Сам Пантелија Јововић је тврдио да „*голгота, коју је преживјела Србија за вријеме евакуације кроз албанске гудуре, ни приближно није равна оној голготи, коју је Црна Гора преживјела за врије-*

⁴⁹ Види: *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar 2001 (pogovor).

⁵⁰ Види: *Krvavi album Karađorđevića*, Rim 1921.

ме уједињења. Ја сам Европи јасно предочио да је несрећна Црна Гора, у част и славу уједињења разапета на крсту⁵¹, тврдио је овај аутор.⁵¹

Поред цифре од 5000 попаљених домова, сусрећемо се са цифрама од 4000 страдалих Црногораца, преко 3000 ухапшених, натјерано на политичку емиграцију око 4000 грађана Црне Горе, док је у разним политичким процесима на суд изведено преко 500 лица⁵². Једину поуздану статистику биланса направио је Новак Аџић.⁵³ Истражујући политичка суђења у Црној Гори 1920-1940, овај аутор је прецизно утврдио да су у наведеном периоду на судским процесима: Цетињски процес 1919-1920; Цетињски процес 1920; подгорички процес 1921; судском процесу бригадиру Вешовићу у Београду 1921; подгоричком процесу 1922; никшићком процесу 1922; разним цетињским процесима 1922-1926; колашинским процесима 1923-1927; те бројним судским процесима 1930-1940. Укупно осуђене 284 особе на казну затвора од 1637 година или у просјеку 5,785 година или 2.111 дана.⁵⁴ Међу осуђенима далеко највише је било оних који су или учествовали у Божићном устанку или су избјегли у шуму и као чланови комитских дружина наставили да воде борбу. Истражујући наведену проблематику, аутор указује на невјероватан правни парадокс. Наиме, све негдје до унификације кривичног законодавства, касних тридесетих година, свима је суђено по старим црногорским законима. Тако се десило да буду осуђени на вишегодишње затворске казне по законима земље које није било, а због своје борбе да се васпостави та земља. Исти аутор је истражујући политички мотивисана убиства у која се дијелом налазе и она извршена над комунистима, којих је у односу на зеленаше било тек неколико процената, наводећи њихова имена, датуме ликвидације или убиства навео податке за 111-убијених (1919); 47 (1920); 25(1921); 68 (1922-1929), те 38(1929-1940). Односно укупно 264 убијена. Овдје се ради само о ликвидацијама појединаца или мањих група, док су изван ове статистике остале жртве већих сукоба војске и народа, односно устаника. Треба рећи да је терор нарочито видљив од априла 1919. године, када у Црну Гору долази Иван Лола Павићевић, као намјесник краљевске владе за којег сам Пантелија Јововић наводи описујући терор који је завео и сљедеће: „Та улична руља за награду од Павићевића, убијала је људе, вешала жене, палила куће, пљачкала туђе домове...“⁵⁵ У сваком случају се

⁵¹ Види: П. Јововић, *Црногорски политичари*, Београд 1924.

⁵² Види: N. Adžić, *Politička suđenja u Crnoj Gori 1920-1940*, Cetinje 2012, 195-196.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ Види: N. Adžić, *Politička suđenja u Crnoj Gori 1920-1940*, Cetinje 2012, 382.

⁵⁵ Види: Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. I, str. SS 18-19.

зна се да је свако бројао само „своје“ жртве. Тако је у борбама на Бадњи дан око Цетиња према извјештају тамошњег управника болнице било 13 погинулих, 59 рањених, односно укупно 72 лица.⁵⁶ У депортацијама и кажњавању читавих крајева, села и заселака, мотивисаних оптужбама да штите одметнике, вршене су масовне одмазде. Тако командант Зетске дивизијске области генерал Михаиловић јавља да су у септембру 1919. само у шавничком срезу ухапшена 132 мјештанина.⁵⁷ У новембру исте године, услед раширене комитске дјелатности и великог броја одметања у шуму, генерал Михаиловић је предлагао повјеренику Краљевске владе на Цетињу да се заведе ванредно стање са пријеким судом на сваком дијелу територије гдје се појави већи број одметника и гдје га народ помаже, као и тамо гдје се војска мора употријебити за завођење реда.⁵⁸ Сачувани су спискови одметника, „сумњивих“ и њихових јатака, те извјештаји команданта појединих операција из вођених у разним дјеловима Црне Горе. Ови извјештаји на крају по правилу садрже билансе у којима је наведен број „ухваћених у борби, оних који су се предали“ те број убијених. Систематском анализом ових извјештаја и спискова могао би се утврдити приближан број страдалих и на једној и другој страни. Свеједно, био он „мали“ или „велики“, само се на тај начин може смањити ниво манипулације и истовремено показати већи ниво одговорности. Јер у овим се извјештајима као бројка избачених из строја наводи 759⁵⁹ или да је у Пјешивцима у новембру 1919. заробљено „одељење од 20 војника“⁶⁰, те борбама у никшићком срезу у којима је погинуло пет а рањено седам војника.⁶¹ Почетком децембра 1919. пуковник Богдановић је тврдио да се само на подручју Стубица-Богетићи налази 150-200 одметнутих Чевљана, Цуца, Ровчана и Загарчана и да им се придружило 150 Пјешиваца.⁶² Шта нам ови бројни извјештаји говоре?⁶³ ***Само то да је сукоб око Цетиња и других мјеста на Божих 1919. био минорна увертира за далеко веће сукобе крајем те и почетком 1920. године и касније, те да је сагласно неспорним чињеницама немогуће и ненаучно устанак сводити само на догађања из јануара 1919.***

⁵⁶ Види: Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. I, str.164, dok.br.66.

⁵⁷ *Ibid.*, књ. II, стр.732, док. бр. 606.

⁵⁸ *Ibid.*, књ. II, str. 656, 658, 670, 671, 705, 706, 733, 775,.....

⁵⁹ *Ibid.*, књ. II, str.945, dok. br. 769.

⁶⁰ Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. II, str.852, dok.br.777

⁶¹ Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. II, str. 955, dok. br. 780.

⁶² Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. II,

⁶³ *Ibid.*, књ. II, str.945, dok.br.769.

Academician Šerbo RASTODER

ON SOME POLEMICAL ISSUES OF THE CHRISTMAS UPRISING OF 1919

Summary

For almost an entire century, the Christmas Uprising has been the subject of historiographical exposition, but the impression is that we have not moved further than the beginning, regardless of the fact that in the meantime several hundreds of books, contributions and essays and thousands of primary historical sources have been published on this subject. Although the enviable heuristic and knowledge basis have narrowed the possibility for intellectual impressions, quasi-scientific expositions and those by publicists, arbitrariness and non-binding narrations, this possibility is still present. The ambition of this work is not to acknowledge all the contradictions, contrary opinions and intellectual constructions which have, or do not have, the characteristic of being verifiable, but to problematise the essential issues of the content of this event and to offer a verifiable and measurable narration, which will thereby gain the legitimacy of being scientific. For this reason, this large number of issues will be synthesised into only those key ones, with the possibility of additional resolution, which in essence will lead to a re-examination of the event. It is our ambition not to re-examine it, but to come to conclusions on the basis of what is being re-examined, although we know that this is a constant and never-ending process within the scientific discipline. The first polemic issue is the one in which the practice of giving different names to this event is considered: rebellion, mutiny and uprising. Although a glance at a dictionary shows that these are synonymous in meaning, it is however clear that between them there are important differences in their content. Namely, one can clearly notice the tendency that those authors who wish to reduce the significance, extent and character of the event, to localise it (spatially and chronologically) call the same event a „rebellion“ or „mutiny“, while the objective heuristic basis gives validity to those who call this event an „uprising“. If this is so, the question is raised about the date of the beginning and end of the uprising. We find the answer to this question in numerous sources from insurgents who marked 21 December 1918 as the start of the uprising. In accordance with that, they instituted a „memorial“ and a medal (the „Order of Gaeta“), which was handed out to commemorate and acknowledge this event. Following the mentioned logic, we are prone to the presumption that the ending of the uprising can be recognised in the killings of the final followers of the ideology of the Christmas Uprising, which took place in March 1929 when Drago and Radoš Bulatović were killed. Here we are referring to people whose activity in terms of the aims of the uprising can be followed from December 1918 to March 1929, and not to renegades as such, because their killings happened even later than March 1929. At the same time, we can recognise

the aims of the uprising in the analysis of several hundreds of declarations and manifesto documents of the insurgents. The original demands for the annulment of the decisions of the Podgorica Assembly, unification on equal terms, which would proclaim the legal and legitimate organs of the Montenegrin state, have, with the passage of time, grown more into a demand for the “re-establishment of Montenegro”. One thing is certain – that the manifesto slogan “for the right, honour and freedom of Montenegro” brings together an entire segment of an issue which cannot be understood unless one is familiar with the events inside Montenegro and outside of it, especially from January 1916. One of the issues, which only at first glance seems uncontroversial and thereby less profound, is who was the uprising directed against? The issue is contradictory because an uprising is by definition an armed or other rebellion against (some) authority. For this reason the real question is: who was the government in Montenegro in December 1918? Essentially and in reality, Montenegro was an area occupied by the Allies. More precisely, by the decision of October 7th 1918, Montenegro was occupied by the Allies (American, British, French, Italian and Serbian troops). The latter became part of the Allied occupational forces exclusively by the decision of France, which brought them into the occupational contingent, contrary to all previous plans and agreements. For this reason, it is essential to know that Montenegro was occupied by the Allies, that the command of Allied troops was in Kotor, at its head was the French General Venel, and it exercised power in the name of the Montenegrin king, whose return from exile had been made impossible. So the mandate of the Allied troops was directed towards keeping the peace in the name of the official Montenegrin organs of power. For that reason, the aims of the uprising were directed towards the annulment of the decisions of the Podgorica Assembly, which was not recognised either by a single Allied state, or even Serbia, and the demand that Serbian troops leave Montenegro, was unrealistic, ill-advised and part of the inability of the political elite in Montenegro to deal with the new situation. Because, formally, the withdrawal of the Serbian troops would have to be sanctioned by the commander of the Allied troops, meaning France, which was far-removed from the Great Power’s aims. Because of all the aforementioned, the French General Venel – who appeared in the role of an unopposed “arbiter” in an intra-Montenegrin quarrel, even though he was actually a “supporter” and his government had already “chosen” its side, and that wasn’t Montenegro – in the key phase of the uprising, at Christmas around Cetinje, took part in crushing the uprising and disarming the insurgents. Because of all the above, it was profitable for anti-Montenegrin propaganda to present the uprising as an act of violence against the international community. Given that the issue, or rather dilemma, of the leader of the uprising has so far remained unresolved, was there actually a single chosen leader of the uprising? Sources point out that in the initial years, until July 1919, Jovan S. Plamenac was mentioned as being the individual marked out as the leader of the uprising. The dilemma around this is partially resolved by a document from the beginning of November 1918 in which King Nikola named Plamenac as the highest military and civil commander of Montenegro. Plamenac’s unopposed leading role in the preparation of the uprising and his unchallenged leadership among the conceited Montenegrin chieftains can only be

explained in this way. The identification of Krsto Popović as the military commander of the uprising in our opinion only makes sense from July 1919 when he, as the newly appointed head of the general staff of the Montenegrin Army in Italy, with 120 fellow fighters invaded Montenegro with the intention of widening the uprising. In that context the issue of the disappearance of the Montenegrin Army at a time when the Montenegrin state still existed and its “revival” when there was no longer a state seems interesting. Here we highlight the fact that after the unsuccessful taking of Cetinje, Nikšić, Podgorica, Rijeka Crnojevića and Virpazar, which had been imagined in the initial phase of the uprising, some of the insurgents were disarmed and returned to their homes, some fled into the woods, while others fled to territory which was occupied by Italians. With part of the other insurgents they were transferred via Medova (Shëngjin) in Albania to the Italian coast in Brindisi, and from there to the coast of the Tyrrhenian Sea in Gaeta. After the signing of a military convention between Italy and Montenegro in April 1919 and after an agreement on keeping one detachment (up to 700 soldiers) in Italy, a concentration of Montenegrin patriots formed in the areas of Gaeta, Formia and Sulmona, from whom four battalions of the Montenegrin Army, the national guard, gendarmerie and the command staff of the Montenegrin troops were established. The number of these troops varied and reached a figure of 1,552 soldiers at the middle of 1920. They were formed for a possible invasion of Montenegro. In actual fact, they served as Italian currency and were meant to put pressure on the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes to resolving the – for the Italians – key Adriatic issue, and because of that these troops, after the Treaty of Rapallo between Italy and the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, and especially after the fascists and Mussolini came to power, were forcefully disbanded. Part of these forces returned to their own country, where they predominately ended up in prison, while a small part of them hid and carried on the fight from the countries of America and Western Europe. The issue of the inspirer of the uprising is more viewed in historiography as a need to understate the significance of the uprising, so King Nikola and Italy are marked as its exclusive inspirers. The mention of King Nikola as the exclusive inspirer of the uprising is particular present among those who have wanted to narrow the “Montenegrin question” into a “dynastic” one, or into an issue of power. The essential sources and facts show that the king and the government in exile were not made aware of the preparations for the uprising and that the news about the beginning of the uprising in Montenegro was sent to the government and the king in exile by the Montenegrin emissary in Rome, Veljko Ramadanović. According to the accounts of eyewitnesses, King Nikola reacted to the news about the uprising with the words: “I see that the girl will not leave without her dowry”. Anyway, foreign diplomats testify that, in an agreement from the leader of the Allies, US President Woodrow Wilson sent to King Nikola the secretary, Klotz, who participated in the drawing up of a letter to the insurgents, which was addressed to Božo Petrović, who with 124 respected Montenegrins on the eve of the uprising was imprisoned in Podgorica’s “Jusovača” prison. In that missive to the Montenegrins, King Nikola called on them to not oppose the newly created situation, because he had the promise of the Allies that the Montenegrin Question would be resolved at the Peace Conference in line with

Wilson's Fourteen Points which foresaw the renewal of Montenegro, Serbia and Belgium. The letter was delivered to Vojvoda Božo Petrović in prison and it remained to him to write „over here everything is calm“. On the other hand, the “credibility” of the Allies was preserved by virtue of the fact that the letter was “read out” as a proclamation from the Allied ships that were in the Bay of Kotor, in the Adriatic Sea. There is no more fundamental research on how much this “letter” contributed to the pacification of the insurgents, but it is certain that it additionally strengthened the illusion of the small number who were aware of its contents that the international community would resolve the „Montenegrin Question“.

When considering the attributing to Italy of the role of inspirer of the uprising then the following should be said. Italy was a land of the Allied Entente, which with its army also participated in breaking through the Salonica Front and it is certain that its sympathies towards the opponents of the unconditional unification of Montenegro and Serbia were no less than the sympathy and role of France towards the supporters of the unconditional unification of Montenegro and Serbia. The accusation that Italy stood behind official Montenegro is additionally strengthened by its need to widen its territory in line with the stipulations of the Treaty of London, at the expense of those territories which, at the time the treaty was signed, were part of Austria-Hungary and, in the newly created geostrategic apportioning at the end of the war, were part of the newly created Yugoslav state. In that context, Italy's relationship towards Montenegro is rightly portrayed as a “betrayed alliance” by the person who knows this issue best, Dragoljub R. Živojinović. In that context, the stay of the Italian intelligence agent Giovanni Baldacci on the border of Montenegro at the time of the preparation of the uprising and his contact with Jovan S. Plamenac were portrayed, according to research by the same author, as Baldacci exceeding the mandate he had been given, and the promises that he gave in that sense had no realistic weight. More precisely, Italy was not ready, on the eve of the Peace Conference in Paris, to take the risk of supporting the Montenegrin Question and causing any misunderstanding with the other members of the Big Four. In the end, it is more than clear that there is still no precise balance sheet of the consequences of the uprising. More precisely, each side „counted“ only „its own victims“. In that context, the claims of the radical Pantelija Jovović, published in the Belgrade newspapers as early as 1921, about 5,000 Montenegrin homes that had been burnt down, later became generally known in literature, even though it is more than clear that the number of burnings that took place after this date was not included in this number. On the other hand, figures of 5,000 insurgents among researchers, or 35,000 according to insurgent sources, around 4,000 imprisoned and killed individuals, are more an expression of superficial analysis than comprehensive research. The only serious research on this theme is Novak Adžić's, which dealt with the judicial political processes in Montenegro from 1920 to 1940 and which precisely establishes that in several judicial political processes in that period, 248 Montenegrins were sentenced to a total of 1,637 years imprisonment, that is 5.85 years or 2,111 days per accused. In any case, on the basis of numerous original sources, one can make a relatively precise statistic of the victims on both sides.